THE PERSPECTIVE OF NEW ERA SCIENCES
INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL
www.global-science-review.com
editor@global-science-review.com

TA’LIM MUASSASALARIDA O‘SMIRLAR ORASIDA DEVIANT XULQ-ATVORNING ILK BELGILARINI ANIQLASH VA OLDINI OLISH METODIKASI

Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti
mustaqil tadqiqotchisi
Vapayev Sarvarbek Rajabbayevich

Annotatsiya: Mazkur maqolada ta’lim muassasalarida o‘smirlar orasida deviant xulq-atvorning ilk belgilarini aniqlash va uning oldini olishning psixologik-pedagogik metodikasi ilmiy-nazariy jihatdan yoritilgan. Tadqiqotning asosiy maqsadi o‘smirlarda deviant xulq-atvor shakllanishining dastlabki belgilarini aniqlash, xavf omillarini tizimlashtirish hamda ta’lim muassasasi sharoitida profilaktik ishlarni tashkil etishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqotda pedagogik kuzatuv, psixologik suhbat, so‘rovnoma, psixodiagnostik metodlar, ekspert baholash, pedagogik monitoring va sifat tahlili usullaridan foydalanish imkoniyatlari asoslab berilgan. Deviant xulq-atvorning dastlabki belgilarini xulqiy, emotsional, ijtimoiy va ta’limiy ko‘rsatkichlar asosida kompleks baholash zarurligi ko‘rsatib berilgan. Shuningdek, individual profilaktika, guruhiy treninglar, psixologik maslahat, ota-onalar bilan hamkorlik va pedagogik qo‘llab-quvvatlashni yagona tizimga birlashtiruvchi profilaktik model taklif etilgan. Mazkur metodika ta’lim muassasalarida o‘smirlarning ijtimoiy moslashuvini qo‘llab-quvvatlash, salbiy xulqiy tendensiyalarni erta bosqichda aniqlash va ularning kuchayib borishining oldini olishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: o‘smirlik davri, deviant xulq-atvor, xulq og‘ishi, profilaktika, psixodiagnostika, pedagogik monitoring, psixologik maslahat, ijtimoiy moslashuv, agressiv xulq, xavf omillari.

Аннотация:В статье научно-теоретически рассматривается методика выявления ранних признаков девиантного поведения подростков в образовательных учреждениях и его профилактики. Основной целью исследования является выявление первоначальных признаков формирования девиантного поведения у подростков, систематизация факторов риска и обоснование эффективных механизмов организации профилактической работы в условиях образовательного учреждения. Рассматриваются возможности использования педагогического наблюдения, психологической беседы, анкетирования, психодиагностических методов, экспертной оценки, педагогического мониторинга и качественного анализа. Обоснована необходимость комплексной оценки ранних признаков девиантного поведения на основе поведенческих, эмоциональных, социальных и учебных показателей. Предложена профилактическая модель, объединяющая индивидуальную профилактику, групповые тренинги, психологическое консультирование, взаимодействие с родителями и педагогическую поддержку в единую систему. Методика направлена на поддержку социальной адаптации подростков, раннее выявление негативных поведенческих тенденций и предупреждение их дальнейшего усиления.

Ключевые слова: подростковый возраст, девиантное поведение, отклоняющееся поведение, профилактика, психодиагностика, педагогический мониторинг, психологическое консультирование, социальная адаптация, агрессивное поведение, факторы риска.

Abstract: This article theoretically substantiates a methodology for identifying early signs of deviant behavior among adolescents in educational institutions and preventing its development. The main purpose of the study is to identify initial behavioral indicators, systematize risk factors, and develop effective psychological and pedagogical mechanisms for preventive work in educational settings. The study considers the application of pedagogical observation,

psychological interviews, questionnaires, psychodiagnostic methods, expert assessment, pedagogical monitoring, and qualitative analysis. The necessity of a comprehensive assessment of early signs of deviant behavior based on behavioral, emotional, social, and educational indicators is substantiated. A preventive model integrating individual prevention, group training, psychological counseling, parental cooperation, and pedagogical support into a unified system is proposed. The methodology is aimed at supporting adolescents' social adaptation, identifying negative behavioral tendencies at an early stage, and preventing their further development.

Keywords: adolescence, deviant behavior, behavioral deviation, prevention, psychodiagnostics, pedagogical monitoring, psychological counseling, social adaptation, aggressive behavior, risk factors.

Kirish: O‘smirlik davri shaxs rivojlanishining muhim va murakkab bosqichlaridan biri hisoblanadi. Mazkur davrda o‘smirning o‘z-o‘zini anglashi, mustaqillikka intilishi, tengdoshlari bilan munosabatlari, ijtimoiy mavqega bo‘lgan ehtiyoji va emotsional kechinmalari sezilarli darajada o‘zgaradi. Ushbu o‘zgarishlar shaxsning ijtimoiy moslashuvi uchun yangi imkoniyatlar yaratishi bilan bir qatorda ayrim hollarda xulq-atvorda salbiy tendensiyalarning yuzaga kelishiga ham sabab bo‘lishi mumkin.Ta’lim muassasasi o‘smirning ijtimoiylashuvi amalga oshadigan asosiy muhitlardan biridir. Shu sababli o‘quvchining xulq-atvoridagi dastlabki o‘zgarishlarni o‘z vaqtida aniqlash, ularning sabablarini o‘rganish va tegishli profilaktik choralarni belgilash maktab psixologi, pedagog va ota-onalarning muhim vazifalaridan hisoblanadi.Deviant xulq-atvorning shakllanishi odatda birdaniga yuzaga kelmaydi. Dastlab darslarga qiziqishning pasayishi, muntazam kechikish, intizom qoidalarini buzish, tajovuzkorlik, tengdoshlari bilan nizolashish, kattalar talablariga keskin qarshilik ko‘rsatish, ijtimoiy munosabatlardan chekinish kabi belgilar kuzatilishi mumkin. Mazkur belgilar alohida holda deviant xulq-atvor mavjudligini anglatmaydi, biroq ularning takroriyligi va barqarorligi psixologik-

pedagogik monitoringni talab qiladi.Shu nuqtai nazardan, deviant xulq-atvorning oldini olishda uning oqibatlariga emas, balki ilk belgilarini aniqlash va xavf omillarini bartaraf etishga yo‘naltirilgan profilaktik yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi.

MUAMMONING O‘RGANILGANLIK DARAJASI: Deviant xulq-atvor muammosi psixologiya, pedagogika va sotsiologiya fanlarining kesishgan nuqtasida o‘rganilgan. R.Merton ijtimoiy tuzilma va anomiya o‘rtasidagi munosabatni tahlil qilib, ijtimoiy me’yorlardan og‘ishning ijtimoiy shart-sharoitlariga e’tibor qaratgan. A.Bandura esa xulq-atvorning ijtimoiy o‘rganilishi, kuzatish va taqlid mexanizmlarining shaxs xulqiga ta’sirini asoslagan.E.Eriksonning shaxs rivojlanishiga oid qarashlarida o‘smirlik davri identiklikning shakllanishi bilan bog‘liq muhim bosqich sifatida izohlanadi. Vygotskiy an’anasidagi rivojlanish psixologiyasida esa o‘smir shaxsining rivojlanishida ijtimoiy muhit, muloqot va faoliyatning o‘rni alohida ta’kidlanadi.Deviant xulq-atvorning psixologik jihatlarini o‘rgangan tadqiqotchilar xulq og‘ishlarini faqat shaxsning individual xususiyatlari bilan emas, balki oilaviy muhit, tengdoshlar guruhi, ta’lim muhiti va ijtimoiy sharoit bilan bog‘liq holda tahlil qilish zarurligini ko‘rsatadi.Shunga qaramay, ta’lim muassasalarida o‘smirlarning deviant xulq-atvorini ilk bosqichda aniqlash, diagnostika natijalarini profilaktik dastur bilan bog‘lash va keyingi monitoringni tashkil etish masalasi metodik jihatdan yanada aniqlashtirishni talab etadi.

Tadqiqotning maqsadi va vazifalari: Tadqiqotning maqsadi ta’lim muassasalarida o‘smirlar orasida deviant xulq-atvorning dastlabki belgilarini aniqlash va ularning oldini olishga qaratilgan psixologik-pedagogik metodikani ishlab chiqishdan iborat.

1.o‘smirlarda deviant xulq-atvorning dastlabki belgilarini aniqlash;

2.deviant xulq-atvor bilan bog‘liq asosiy xavf omillarini tizimlashtirish;

3.xulqiy, emotsional, ijtimoiy va ta’limiy ko‘rsatkichlarni diagnostika qilish mezonlarini ishlab chiqish;

4.ta’lim muassasasida profilaktik ishlarning individual va guruhiy shakllarini aniqlash;

5.ota-onalar, pedagoglar va psixolog hamkorligiga asoslangan profilaktik modelni taklif etish;

6.profilaktika samaradorligini muntazam monitoring qilish mexanizmlarini belgilash.

TADQIQOT METODLARI:O‘smirlarda deviant xulq-atvorning ilk belgilarini aniqlash uchun kompleks metodik yondashuvdan foydalanish maqsadga muvofiq.Birinchi bosqichda pedagogik kuzatuv amalga oshiriladi. Bunda o‘quvchining darsdagi faolligi, intizomi, tengdoshlari va pedagoglar bilan munosabati, nizoli vaziyatlarga reaksiyasi hamda ta’lim faoliyatidagi o‘zgarishlari kuzatiladi.Ikkinchi bosqichda psixologik suhbat tashkil etiladi. Suhbat orqali o‘smirning o‘z-o‘zini baholashi, oilaviy munosabatlari, tengdoshlar bilan aloqalari, ta’limga munosabati va muammoli vaziyatlarni qabul qilishi o‘rganiladi.Uchinchi bosqichda tegishli psixodiagnostik metodikalar qo‘llanadi. Jumladan, agressivlik, xavotirlanish, o‘z-o‘zini baholash, ijtimoiy moslashuv, emotsional holat va shaxslararo munosabatlarni o‘rganishga qaratilgan metodikalardan foydalanish mumkin.To‘rtinchi bosqichda ota-onalar va pedagoglar bilan suhbat o‘tkazilib, o‘smir xulqidagi o‘zgarishlarning turli ijtimoiy muhitlarda namoyon bo‘lishi aniqlanadi.

Beshinchi bosqichda barcha ma’lumotlar umumlashtirilib, o‘smirning individual profilaktik ehtiyojlari belgilanadi.

Deviant xulq-atvorning ilk belgilarini aniqlash mezonlari

O‘smirlarning deviant xulq-atvor xavfini baholashda quyidagi to‘rtta asosiy yo‘nalishdan foydalanish mumkin.

Yo‘nalish	Asosiy indikatorlar
Xulqiy	intizom buzilishi, tajovuzkorlik, nizolarga moyillik, qoidalarga qarshilik
Emotsional	jahldorlik, emotsional beqarorlik, kuchli norozilik, frustratsiyaga chidamlilikning pasayishi
Ijtimoiy	tengdoshlar bilan nizolar, ijtimoiy izolyatsiya, salbiy guruh ta’siri
Ta’limiy	dars qoldirish, o‘zlashtirishning pasayishi, ta’limga qiziqishning susayishi

Mazkur indikatorlarni baholashda bir martalik xatti-harakatga asoslanish noto‘g‘ri hisoblanadi. Asosiy e’tibor xulqdagi o‘zgarishlarning **takroriyligi, barqarorligi, vaziyatlararo namoyon bo‘lishi va o‘smirning ijtimoiy moslashuviga ta’siri**ga qaratilishi lozim.

Deviant xulq-atvorni oldini olishning integrativ modeli

Taklif etilayotgan profilaktik model beshta o‘zaro bog‘langan komponentdan iborat:

1.Diagnostik komponent.

O‘smirning xulq-atvori, emotsional holati, ijtimoiy munosabatlari va ta’lim faoliyati o‘rganiladi.

2. Tahliliy komponent.

Aniqlangan belgilar bilan bog‘liq individual, oilaviy, tengdoshlar va ta’lim muhiti omillari tahlil qilinadi.

3. Individual-profilaktik komponent.

O‘smir bilan individual suhbat, psixologik maslahat, o‘z-o‘zini nazorat qilish va emotsiyalarni boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan mashg‘ulotlar tashkil etiladi.

4.Guruhiy-profilaktik komponent.

Tengdoshlar bilan konstruktiv muloqot, nizolarni tinch yo‘l bilan hal qilish, ijtimoiy mas’uliyat va qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantiruvchi treninglar o‘tkaziladi.

5. Monitoring komponenti.

Profilaktik ishlar natijasida o‘smir xulqidagi o‘zgarishlar muntazam kuzatilib, zarur hollarda individual dastur qayta ko‘rib chiqiladi.

Profilaktik ishlarning asosiy yo‘nalishlari

Profilaktik ishlarning birinchi yo‘nalishi o‘smirning **o‘z-o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirish** bilan bog‘liq. Bunda o‘z hissiyotlarini anglash, impulsiv xatti-harakatlarni nazorat qilish va muammoli vaziyatlarda muqobil qaror qabul qilish ko‘nikmalari shakllantiriladi.Ikkinchi yo‘nalish **ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirish**dan iborat. O‘smirlarga konstruktiv muloqot, hamkorlik, nizolarni hal qilish va tengdoshlar bosimiga qarshi turish ko‘nikmalari o‘rgatiladi.

Uchinchi yo‘nalish **oila bilan hamkorlik**ni kuchaytirishga qaratiladi. Ota-onalarga o‘smirlik davrining psixologik xususiyatlari, farzand bilan ishonchli muloqot o‘rnatish va muammoli xatti-harakatlarga nisbatan konstruktiv munosabat bildirish bo‘yicha tavsiyalar beriladi.

To‘rtinchi yo‘nalish **ta’lim muhitini psixologik jihatdan qo‘llab-quvvatlovchi muhitga aylantirish**dan iborat. Pedagoglarning o‘quvchiga nisbatan faqat nazorat qiluvchi emas, balki rivojlantiruvchi va qo‘llab-quvvatlovchi pozitsiyasi muhim ahamiyatga ega.

MUHOKAMA:O‘smirlarda deviant xulq-atvorni oldini olish jarayonida eng muhim masalalardan biri xulqdagi salbiy o‘zgarishlarni erta aniqlashdir. Bunda alohida xatti-harakatni deviant xulq sifatida baholashdan ko‘ra, uning takroriyligi va boshqa psixologik-pedagogik belgilar bilan birgalikda namoyon bo‘lishiga e’tibor

qaratish zarur.Deviant xulq-atvorning shakllanishida bir nechta omil bir vaqtning o‘zida ishtirok etishi mumkin. Xususan, oiladagi muloqot muammolari, tengdoshlar ta’siri, ta’limdagi muvaffaqiyatsizlik, o‘z-o‘zini baholashdagi muammolar va emotsional zo‘riqish o‘zaro bog‘langan holda namoyon bo‘lishi mumkin.Shu sababli profilaktika faqat bitta mutaxassis zimmasiga yuklanmasligi kerak. Psixolog, sinf rahbari, fan o‘qituvchilari, ota-onalar va zarur hollarda boshqa mutaxassislarning hamkorligi yagona tizim asosida tashkil etilishi maqsadga muvofiq.Tadqiqotning metodik jihatdan muhim tomoni shundaki, diagnostika va profilaktika bir-biridan ajratilmasligi lozim. Ya’ni aniqlangan har bir muammo tegishli psixologik-pedagogik ta’sir shakli bilan bog‘lanishi, keyinchalik esa qayta monitoring orqali uning dinamikasi baholanishi kerak.

XULOSA VA TAKLIFLAR: Ta’lim muassasalarida o‘smirlar orasida deviant xulq-atvorning oldini olishda uning ilk belgilarini aniqlash tizimli psixologik-pedagogik yondashuvni talab etadi. Tadqiqot asosida deviant xulq-atvorning dastlabki belgilarini xulqiy, emotsional, ijtimoiy va ta’limiy ko‘rsatkichlar orqali aniqlash maqsadga muvofiq ekanligi asoslandi.

Taklif etilayotgan metodikaning asosiy xususiyati diagnostika, xavf omillarini tahlil qilish, individual va guruhiy profilaktika hamda qayta monitoringni yagona tizimga birlashtirishdan iborat.

Ta’lim muassasalarida quyidagi amaliy choralarni joriy etish maqsadga muvofiq:

1.o‘smirlarning xulq-atvorini muntazam psixologik-pedagogik monitoring qilish;

2.deviant xulq-atvorning ilk belgilarini aniqlash uchun indikatorlar tizimini joriy etish;

3.xavf guruhiga mansub o‘smirlar bilan individual profilaktik dasturlar tashkil etish;

4.nizolarni boshqarish va emotsional o‘zini-o‘zi nazorat qilish bo‘yicha treninglar o‘tkazish;

5.ota-onalar bilan muntazam psixologik-ma’rifiy ishlarni yo‘lga qo‘yish;

6.profilaktika natijalarini takroriy diagnostika va monitoring orqali baholash.

Shunday qilib, deviant xulq-atvorning oldini olish jazolash yoki nazoratni kuchaytirish bilangina cheklanmasdan, o‘smirning shaxsiy, ijtimoiy va ta’limiy ehtiyojlarini hisobga oluvchi rivojlantiruvchi psixologik-pedagogik tizim sifatida tashkil etilishi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1.Bandura A. Social Learning Theory. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1977.

2.Erikson E.H. Identity: Youth and Crisis. – New York: W.W. Norton & Company, 1968.

3.Merton R.K. Social Structure and Anomie // American Sociological Review. – 1938. – Vol. 3. – №5. – P. 672–682.

4.Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.

5.Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979.

6.Змановская Е.В. Девиантология: психология отклоняющегося поведения. – Москва: Академия.

7.Менделевич В.Д. Психология девиантного поведения. – Санкт-Петербург: Речь.

8.Реан А.А. Психология личности. – Санкт-Петербург: Питер.

9.Выготский Л.С. Педология подростка. – Москва: Учебно-педагогическое издательство.

10O‘zbekiston Respublikasining ta’lim, yoshlar tarbiyasi va voyaga yetmaganlar profilaktikasiga oid normativ-huquqiy hujjatlari.